

СУДОВА ВЛАДА УКРАЇНИ В ПРАВОВОМУ МЕХАНІЗМІ ГАНТУВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЦІННОСТЕЙ

THE JUDICIAL POWER OF UKRAINE IN THE LEGAL MECHANISM OF CONSTITUTIONAL VALUES GUARANTEES

Кулешов Д.В.,

*заступник керівника Слов'янської прокуратури
Донецької області,*

*здобувач кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

У статті аналізуються конституційні цінності, закріплені Основним Законом України, з'ясовується їх значення для розвитку країни як демократичної, правової держави, розглядаються форми та способи їх гарантування. Досліджуються місце й роль судової влади в конституційно-правовому механізмі гарантування базових цінностей конституційного ладу України. Розглядаються проблемні аспекти забезпечення реальної незалежності судової влади на сучасному етапі державно-правового розвитку України та їх вплив на ефективність гарантування конституційних цінностей.

Ключові слова: конституційні цінності, гарантії конституційних цінностей, механізм гарантування конституційних цінностей, незалежність судової влади.

В статье анализируются конституционные ценности, содержащиеся в Основном Законе Украины, выясняется их значение для развития страны как демократического, правового государства, рассматриваются формы и способы их гарантирования. Исследуются место и роль судебной власти в конституционно-правовом механизме гарантирования базовых ценностей конституционного строя Украины. Рассматриваются проблемные аспекты обеспечения реальной независимости судебной власти на современном этапе государственно-правового развития Украины и их влияние на эффективность гарантирования конституционных ценностей.

Ключевые слова: конституционные ценности, гарантии конституционных ценностей, механизм гарантирования конституционных ценностей, независимость судебной власти.

The article is analysing constitutional values are contained in Constitutional Charter of Ukraine, is investigating its importance for the state development as a democracy and rule of law state; is considering forms and methods for its guarantee. Researching the place and the role of judiciary in the constitutional-legal mechanism of basic Constitutional System of Ukraine values guaranteeing. Considering the problem aspects the real judiciary independence securing on the modern stage of the state-legal development of Ukraine and its influence for effectiveness of constitutional values guaranteeing.

Key words: the Constitutional values, the Constitutional values guarantees, mechanism of constitutional values guaranteeing, the judiciary independence.

Постановка проблеми. У сучасному світі конституція обґрунтовано вважається невід'ємним складником кожної демократичної, правової держави, оскільки, з одного боку, гарантує на найвищому правовому рівні свободу в усіх її проявах, закріплює основоположні права і свободи людини, а з іншого – відіграє роль універсального правового обмежувача всієї публічно-владної діяльності держави та її інституцій, покликана унеможливити державне свавілля. Іншими словами, сучасна ліберально-демократична конституція закріплює систему найбільш важливих, загально визнаних, безумовних цінностей, які поділяються й підтримуються переважною частиною суспільства. Окрім свободи, прав і свобод людини та правового обмеження публічної влади, до цінностей конституційного рівня зазвичай зараховують державний і народний суверенітет, демократизм, правовий характер держави й верховенство права, поділ влади, багатоманітність тощо.

Варто зазначити, що всі перелічені цінності втілено й у тексті Конституції України, причому в найбільш концентрованому вигляді – в нормах-принципах розділу I «Загальні засади», який за своїм змістом є засадами конституційного ладу України. Визна-

чальне значення конституційних цінностей зумовлено їх беззаперечним впливом майже на всі сфери життя людини, на функціонування інститутів громадянського суспільства та владну діяльність держави. Вони визначають зміст і спрямованість конституційно-правової регламентації суспільних відносин, а отже, і зміст усієї системи національного права. Зважаючи на таке суттєве значення конституційних цінностей, державно-організоване суспільство завжди зацікавлене в забезпеченні їх максимальної захищеності, стабільності й незмінності. А оскільки найбільш універсальним і дієвим елементом правозахисного механізму обґрунтовано вважається суд, важливим є системне дослідження його ролі та значення в конституційно-правовому механізмі охорони й захисту конституційних цінностей в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні ціннісне значення Конституції останнім часом було предметом наукових розробок Ф. Веніславського (F. Venislavskiy), Є. Григоренка (Ye. Gryhorenko), А. Крусян (A. Krusian), С. Погрібняка (S. Pohribniak), Є. Реньова (Ye. Renov), М. Савчина (M. Savchyn), М. Салей (M. Salei). Роль і значення в сучасній демократичній державі неза-

лежної судової влади досліджували О. Бориславська (O. Boryslavska), Т. Галайденко (T. Halaidenko), І. Каменська (I. Kamenska), В. Крижанівський (V. Kryzhanivskyi), О. Кучинська (O. Kuchynska) та Ю. Циганюк (Yu. Tsyhaniuk), О. Лемак (O. Lemak), І. Марочкін (I. Marochkin), В. Потапенко (V. Potapenko), О. Толочко (O. Tolochko).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Однак, як свідчить аналіз змісту наукових доробок цих та інших учених, роль судової влади України в механізмі гарантування конституційних цінностей усе ще залишається вкрай малодослідженою.

Формулювання цілей статті. Саме тому метою статті є аналіз ролі та значення судової влади України в правовому механізмі гарантування конституційних цінностей, у забезпеченні їх максимальної захищеності й стабільності.

Виклад основного матеріалу. Академічний тлумачний словник української мови визначає цінність як *те, що має певну матеріальну або духовну вартість. Творилися нові сили в народі, народжувалися нові цінності (Ірина Вільде (Iryna Vilde), Б'є восьма, 1945, 83); як важливість, значущість чого-небудь* [1, с. 237–238]. Теорія цінностей (аксіологія) знаходить відповідне застосування також і у сфері права [2, с. 160], причому як в об'єктивному розумінні – враховуючи його визначальне значення як універсального регулятора суспільних відносин для кожної людини зокрема і для суспільства загалом, так і в суб'єктивному – його цінність як міри свободи особи є беззаперечною. Адже право як різновид особистісних цінностей саме піддається ціннісній диференціації щодо сфер життєдіяльності людини, які воно обслуговує [3, с. 90]. Як слушно зазначають дослідники, правові цінності – це особлива система координат, створена самою людиною в процесі її буття й у рамках якої людина живе, діє, сприймає та розуміє оточуючий її правовий світ. Можна вважати, що, якими цінностями людина вибудує й оформить контури свого правового простору, таким і буде її правове буття [4, с. 38]. Відомий теоретик права С. Алексєєв (S. Alekseev) писав, що «право є цінністю в суспільстві, тобто соціальним благом, соціально корисним інструментом, що відповідає інтересам та ідеалам класів, суспільства, особи» [5, с. 26]. Головне тут полягає в тому, зазначав він, що властивості права дають йому змогу бути високо-ефективним і доцільним нормативним регулятором економічних, державно-політичних, організаційних і низки інших відносин [5, с. 27]. А суб'єктивні, передусім природні, права людини взагалі є невід'ємним складником кожної людської особистості, забезпечують її природне та соціальне буття, реалізацію її різноманітних потреб та інтересів у всіх сферах життя.

Як свідчить історія та практика сьогодення, фактично кожне сучасне державно-організоване суспільство має свою систему соціальних, політичних, правових, культурних, моральних та інших цінностей, які відбивають його національні традиції, обумовлені світоглядними, в тому числі релігійними, пере-

конаннями й особливостями культурного розвитку загалом. Найважливіші із цих цінностей отримують загальне визнання та схвалення й у формалізованому вигляді закріплюються, як правило, в національних конституціях, набуваючи форми правових приписів найвищого правового гатунку. Особливістю конституційних цінностей, як слушно зазначають дослідники, є те, що вони «формується в суспільній свідомості фактично протягом усього часу становлення національної державності, частково знаходять своє відображення чи безпосереднє закріплення в різноманітних політико-правових актах, що приймаються на різних етапах розвитку держави й суспільства, і потрапляють до офіційного тексту чинного Основного Закону вже у своєму здебільшого сформульованому й завершеному вигляді» [6, с. 122]. «А сам факт їх закріплення в конституційному тексті є свідченням їх загального суспільного сприйняття та схвалення і, як наслідок, перетворює Конституцію на «живе» право, надає їй самостійного надзвичайного ціннісного значення. І це не дивно, адже за своєю політико-правовою природою і призначенням у державно-організованому суспільстві Конституція втілює головні суспільні ідеали, що склалися на момент її прийняття і які, з одного боку, є безумовними для цивілізаційної парадигми суспільства, а з іншого – відбивають історичні та морально-психологічні, світоглядні особливості та традиції народу» [6, с. 123]. В Україні до таких цінностей конституційного рівня, як уже зазначалося, належать свобода, права людини та їх пріоритет, гуманізм, правова держава й верховенство права, народний і державний суверенітет, демократизм, поділ державної влади та її правове обмеження, гарантованість місцевого самоврядування, плюралізм, рівність і низка інших засадничих ідей. При цьому варто вказати саме на системний взаємозв'язок усіх конституційних цінностей, оскільки, наприклад, свобода без суб'єктивних прав і свобод, без правового обмеження публічно-владної діяльності, демократії, багатоманітності, верховенства права неможлива априорі.

Однак формальне закріплення ціннісної системи суспільства, навіть на рівні конституційних норм-принципів, без її належного правового гарантування, охорони та захисту містить істотні загрози втіленню в життя її потужного ідеологічного, культурного й політико-правового потенціалу. Саме тому одним із важливих елементів системи права кожної держави вважається механізм правового регулювання, завданням якого і є перенесення нормативності правових приписів у впорядкованість реальних суспільних відносин. У конституційному праві під механізмом реалізації конституційних норм розуміють сукупність правових та інституційних елементів, за допомогою яких забезпечується на практиці втілення конституційних приписів [7, с. 339]. Відповідно, конституційно-правовий механізм гарантування конституційних цінностей можна визначити як систему нормативних форм, засобів, процедур та інституцій, які забезпечують непорушність конституційних норм-принципів, що їх закріпили, їх незмінність, недопущення звуження чи

спотворення їх змісту в процесі законотворення, безумовне дотримання в правореалізації та безпосередньо під час правозастосування. До того ж нормативний блок цього механізму закріплює власне заборони, зобов'язання й інші обмеження, адресовані суб'єктам права, а інституційний блок становить система владних інституцій, до повноважень яких зараховано здійснення безпосереднього контролю за додержанням таких обмежень, власне охорону від можливих порушень конституційних приписів та ухвалення загальнообов'язкових рішень щодо відновлення "status quo" в разі їх порушення. А з огляду на тісний системний взаємозв'язок і взаємообумовленість усіх конституційних цінностей, механізм їх гарантування також спрямовано на недопущення порушення та поновлення всієї ціннісної системи загалом.

Особливе місце в конституційно-правовому механізмі гарантування конституційних цінностей у сучасній демократичній, правовій державі, якою на конституційному рівні проголошено Україну, належить суду. Адже, як зазначає В. Речицький (V. Rechytskyi), «для досягнення цілей конституціоналізму самих лише основних законів недостатньо. Кожну з конституцій має доповнювати ефективний механізм її реалізації. Здійснення конституційних прав і свобод не повинно переобтяжуватись обмеженнями, достатніми також мають бути гарантії незалежного суду» [8, с. 44]. Насамперед це зумовлено тим, що право на справедливий суд як один із головних міжнародних стандартів у галузі прав людини закріплено всіма основоположними міжнародними документами з прав людини¹. Відповідно до ч. 2 ст. 124 Основного Закону України, юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір, стороною якого може бути й будь-який суб'єкт правовідносин. Окрім того, гарантоване право кожного на звернення до суду за захистом конституційних прав і свобод людини та громадянина безпосередньо на підставі Конституції України (ч. 3 ст. 8) належить до засадничих принципів конституційного ладу України, є однією з базових конституційних цінностей.

Визначальна роль і значення судової влади в правовому механізмі гарантування цінностей, закріплених у Конституції України, зумовлені її незалежністю, реалізацією нею своїх повноважень в особливій, законодавчо закріпленій процесуальній формі, остаточною й загальнообов'язковістю її рішень для всіх без винятку суб'єктів. Як зазначають дослідники, «у більшості демократичних країн сам по собі термін «незалежність суду» є наріжним кам'єм конституції, конституційним принципом, який є фундаментальним для функціонування (демократичної) держави» [9, с. 25]. «Цей принцип є однією з найдавніших суспільних цінностей. Сила судової влади в її авторитеті, в повазі, яку до неї виявляють громадяни й державні органи. Якщо таке визнання є, отже, судова влада є сильною» [10, с. 37]. Саме неза-

лежність та авторитет судової влади дають змогу зарахувати її до найдієвіших елементів механізму правореалізації загалом і гарантування конституційних цінностей зокрема.

У зв'язку з цим важливо дослідити конкретні форми та засоби гарантування судовою владою базових конституційних цінностей, проаналізувати політико-правові проблеми, що існують у цій сфері. Безсумнівно, найефективнішим засобом такого гарантування є судовий захист конституційних прав і свобод людини як невід'ємного складника ціннісної системи українського суспільства. Адже «в загальній шкалі гуманітарних цінностей права людини, як і сама людина, посідають центральне місце й домінують над усіма іншими. Їх пріоритет і значущість безспірні, роль і призначення очевидні», – зазначає М. Матузов (M. Matuzov) [11, с. 93]. Хоча власне права і свободи особи ст. 3 Конституції України прямо не зараховано до найвищих соціальних цінностей, проте вони визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а їх утвердження й забезпечення визначено її головним обов'язком. Це конституційне положення, враховуючи вищезазначену гарантовану можливість на звернення за захистом порушеного права до суду безпосередньо на підставі Конституції України, передбачає можливість оскарження в суді будь-якого рішення, дії чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень, якщо особа вважає, що вони призвели чи потенційно можуть призвести до порушення або обмеження її конституційних прав і свобод. Причому, як зазначив Конституційний Суд України в Рішенні від 25 грудня 1997 року № 9-зп (справа за зверненням жителів міста Жовті Води), суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їхні права і свободи порушені або порушуються, створено чи створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав і свобод [12]. Тобто визначальним у зверненні за судовим захистом прав людини є не об'єктивний факт їх порушення, а суб'єктивне сприйняття особою наявності відповідних порушень, перешкод чи ущемлень, що повністю відповідає конституційному закріпленню ідеї пріоритету прав людини.

Установлення ж на конституційному рівні відповідальності держави перед особою за свою діяльність, в тому числі й щодо утвердження й забезпечення її прав і свобод, дає людині змогу не лише звертатися за судовою формою захисту будь-якого свого конституційного права, належну реалізацію якого держава не змогла забезпечити, а й вимагати відшкодування шкоди, яку їй було заподіяно такими рішеннями чи діями (бездіяльністю) владних інституцій чи їхніх представників. Разом із тим варто вказати на відсутність системного правового регулювання порядку відшкодування шкоди, завданої людині незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю суб'єктів владних повноважень загалом. Сьогодні законодавчо визначено лише порядок відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, попереднього (досудового) слідства,

¹ Це положення міститься в Загальній декларації прав людини 1948 р., в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права й у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., а також у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

прокуратури або суду [13]. А законодавча регламентація порядку відшкодування шкоди, завданої іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими і службовими особами, в Україні на тепер відсутня. Проте саме це й дає змогу, на наш погляд, максимально задіяти правозахисний потенціал судової влади, яка, керуючись безпосередньо ідеями права, має всі легальні можливості самостійно визначити спосіб і порядок відповідного відшкодування. Адже в ч. 4 ст. 7 Кодексу адміністративного судочинства України, ч. 6 ст. 10 Цивільного процесуального кодексу України, ч. 6 ст. 11 Господарського процесуального кодексу України зазначено: *«Якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми Конституції України як норми прямої дії»*. І лише після цього суд має ініціювати через Верховний Суд України перевірку Конституційним Судом України конституційності застосованого нормативно-правового акта.

Окремо варто відмітити, що саме з метою найбільш повної реалізації права на судовий захист від неправомірних дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень і практичного дотримання в процесі функціонування публічної влади принципу її правового обмеження в Україні утворено систему спеціалізованих адміністративних судів. «З огляду на те, що в минулому суди не становили незалежну гілку влади для здійснення контролю та обмеження державної влади, будучи, навпаки, складником державної владної діяльності, створення нового самостійного адміністративного судочинства може означати зміну в системі відносин «громадянин – держава» та реальний перехід до демократичної правової держави», – відмічає суддя Федерального адміністративного суду Німеччини Мартін Штайнкюлер (Martin Shtainkiuler) [14, с. 36–37]. Ефективність адміністративно-судового способу гарантування конституційних цінностей зумовлена й власне незалежністю судової гілки влади в системі органів державної влади, які також можуть бути стороною юридичного спору, виключне право вирішувати який закріплено саме за судовою владою. Дослідники обґрунтовано зазначають, що «жодна демократія, так само як і будь-який інший державний устрій, не зможе існувати без незалежності суду. Засоби захисту таких фундаментальних цінностей, як верховенство права, рівність, справедливість тощо, будуть неефективними без незалежності суду» [9, с. 25]. Адже, як відмічається в літературі, ідеологічною, теоретичною і юридичною передумовою здійснення судової влади має бути визнання необхідності такого державного устрою, котрий зводив би до мінімуму небезпеку тиранії і сваволі [15, с. 17]. Задля цього суд може визнати протиправними будь-яке рішення, дію чи бездіяльність будь-яких владних інституцій, їхніх посадових чи службових осіб, якщо їх учинено з виходом за межі повноважень, у непередбаченій законом формі чи в нестановленій Конституцією та законами України спосіб. Це дає суду змогу висту-

пати однією з найдієвіших інституційних гарантій забезпечення дотримання в процесі функціонування державно-владного механізму таких вихідних цінностей сучасного конституціоналізму, як демократія, правове обмеження публічної влади, як наслідок, і соціальної свободи загалом. Адже історично конституціоналізм пов'язували не просто з тією чи іншою організацією державної влади, а такою її побудовою, за якої забезпечувалась її обмеженість на користь певним цінностям [16, с. 249].

На окрему увагу заслуговує гарантування судом таких надважливих конституційних цінностей, як правовий характер держави й верховенство (панування) права. Оскільки в найбільш загальному розумінні під правовою державою прийнято розуміти таку організацію влади, яка функціонує згідно з правовими приписами та в якій визнаються й гарантуються основоположні права людини, діє взаємна відповідальність людини та держави, то належне функціонування дійсно незалежної судової влади є водночас й обов'язковою ознакою правової держави, і найбільш ефективною інституційно-інструментальною гарантією практичного забезпечення реалізації вказаних її складників. Верховенство ж права означає панування права в усіх сферах життя суспільства та держави, правову визначеність і підпорядкованість правовим приписам діяльності всіх суб'єктів, незалежно від їхнього правового статусу. За висновком Венеційської Комісії (Європейської комісії за демократію через право), попри розбіжності в поглядах, існує консенсус щодо стрижневих елементів поняття the Rule of Law (правовладдя). Такими стрижневими елементами є: (1) законність – включно з прозорою, підзвітною та демократичною процедурою запровадження приписів права; (2) юридична визначеність; (3) заборона свавільності; (4) доступ до правосуддя в незалежних і безсторонніх судах – включно із судовим контролем щодо адміністративних актів; (5) поважання людських прав; (6) недискримінація та рівність перед законом [17, с. 10]. Тобто незалежний і безсторонній суд, виступаючи одним із обов'язкових стрижнів ідеї панування права (правовладдя), водночас забезпечує дотримання майже всіх інших його елементів, оскільки порушення процедур ухвалення правових норм є підставою для їх судового визнання незаконними; юридична визначеність передбачає обов'язковість виконання судових рішень; запобіжником сваволі є оскарження в судовому порядку незаконних дій і рішень суб'єктів владних повноважень.

Висновки. Отже, викладене свідчить, що судова влада має досить потужний потенціал у гарантуванні всієї системи закріплених Конституцією України політико-правових і соціальних цінностей. Разом із тим існує й низка проблемних аспектів судового гарантування та захисту конституційних цінностей. До найістотніших із них, які не дають змоги повною мірою задіяти потенціал судової влади, на нашу думку, варто зарахувати: а) недостатньо високий рівень правової культури частини суддівського корпусу, що впливає й на зміст багатьох судових рішень;

б) недостатня гарантованість незалежності самої судової влади, що має наслідком періодичні спроби представників інших владних інституцій втручатися в судочинство; в) відсутність ефективного механізму забезпечення виконання судових рішень, що часто нівелює їх роль і значення, призводить до зневіри людини й суспільства в ефективність судового захисту; г) відсутність законодавчого регулювання порядку відшкоду-

вання шкоди, завданої людині державою внаслідок невиконання нею свого конституційного обов'язку з утвердження й забезпечення прав і свобод людини. Тому задля підвищення ефективності всього конституційно-правового механізму гарантування конституційних цінностей нагальним завданням і для держави, і для інститутів громадянського суспільства є усунення як указаних проблем, так і причин, що їх породжують.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР; Інститут мовознавства. Київ: Наукова думка, 1980. Т. 11 / за ред. І.К. Білодіда. 700 с.
2. Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О.Г. Данильян та ін.; за ред. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. 208 с.
3. Орзих М.Ф. Личность и право: монография / предис. С.В. Кивалова; вступ. ст. автора. Одеса: Юридическая литература, 2005. 312 с.
4. Гаврилова Ю.А. Правовые ценности и смысл права. Российский журнал правовых исследований. 2015. № 3(4). С. 35–39.
5. Алексеев С.С. Собрание сочинений: в 10 т. [+ справоч. том]. Москва: Статут, 2010. Том 3: Проблемы теории права: курс лекций. 781 с.
6. Веніславський Ф. Конституційний лад та суспільний ідеал: до питання про базові цінності конституційного ладу України. Право України. 2010. № 2. С. 120–128.
7. Тодька Ю.Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики: монография. Харьков: Факт, 2000. 608 с.
8. Речицкий В.В. Конституціоналізм. Коротка версія. Читанка з конституціоналізму для зацікавлених. Харків: Харківська правозахисна група, Права людини, 2014. 264 с.
9. Штефан Гасс. Деякі спостереження щодо незалежності суду, як вона презентована у міжнародних документах та досвіді. Вісник Центру суддівських студій. 2007. № 10. С. 25–32.
10. Калинина Н.С. Правовые и организационные основы реализации судебной власти в Российской Федерации: дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2014. 204 с.
11. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права. Москва: Юристъ, 2004. 512 с.
12. Рішення Конституційного Суду України від 25.12.1997 № 9-зп (справа за зверненням жителів міста Жовті Води). Офіційний вісник України. 1998. № 1. Ст. 25.
13. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду: Закон України від 01.12.1994. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 1. Ст. 1.
14. Штайнкюлер М. Захист прав людини та адміністративне судочинство. Захист прав людини в адміністративному судочинстві: сучасний стан і перспективи розвитку в Україні: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-річчю процесуальної діяльності адміністративних судів України (м. Київ, 1–2 жовтня 2015 року). Київ: Ваіте, 2015. С. 34–38.
15. Судебная власть / под ред. И.Л. Петрухина. Москва: ООО «ТК С89 Велби», 2003. 720 с.
16. Бориславська О. Сутність конституціоналізму: конституціоналізм як ідеологія, доктрина та практика обмеженого правління. Вісник Львівського університету. Серія «Юридична». 2015. Вип. 61. С. 247–256.
17. Європейська Комісія «За демократію через право» (Венеційська Комісія). Мірило правовладдя / переклад С. Головатого. Коментар. Глосарій. Rule of Law Checklist. 2017. 165 с.